

Вивчення фрустрації молодших школярів методом лонгітюдного аналізу

С.А. Прахова*

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: svetlankaprakhova@gmail.com

Paper received 10.07.15; Accepted for publication 28.08.15.

Анотація. В статті представлено результати лонгітюдного дослідження феномену фрустрації серед учнів молодшого шкільного віку. Показана динаміка зміни типів і напрямків реакцій молодших школярів на фрустраційні ситуації протягом трьох років. Підтверджена думка про відносну стабільність реакцій на фрустрацію в рамках зазначеної вікової категорії. Зафіксована зміна в динаміці відповідей учнів на користь М-реакцій (за напрямком) та ED-реакцій – за типом ближче до третього року лонгітуду.

Ключові слова: феномен фрустрації, теорія фрустрації, детермінанти, фрустраційна ситуація, фрустраційна реакція, лонгітюдне дослідження

Постановка проблеми. Реалії життя та стрімкі зміни, що відбуваються в суспільстві вимагають від сучасної людини уміння адаптуватися та трансформувати свою поведінку під нові задані умови. Однак насичене фрустраційними ситуаціями сьогодення ускладнює ці процеси, а інколи і унеможлиблює безперешкодну реалізацію закладеного потенціалу, життєвих планів та значущих цілей особистості. На фоні цього особливої актуальності набуває дослідження різних проявів фрустрації, яка вже давно стала невід'ємною частиною соціального буття.

Аналіз основних досліджень. У сучасній психологічній науці зустрічаються різні підходи до трактування феномену фрустрації, який і досі характеризується неоднозначністю та суперечливістю тлумачень. Зазначене термінологічне різноманіття і категоріальна невизначеність наглядно демонструє, що робота по створенню єдиної теорії фрустрації ще далека від свого завершення. Більшість існуючих концепцій апелює до тих підходів, які були створені ще в першій третині ХХ ст. в рамках західноєвропейської та американської психологічної думки. Зокрема це евристична теорія С. Розенцвейга [8] і ряд теорій в рамках біхевіоризму: «фрустрація-агресія» (Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Дуб, О. Маурер, Д. Сірс [6]), «фрустрація-регресія» (Р. Баркер, Т. Дембо, К. Левін [5]), «фрустрація-фіксація» (Н. Майер [7]). Серед радянських психологів середини ХХ ст. важливий вклад у дослідження феномену фрустрації в контексті розгляду психічних станів зробив М. Левітов [4]. В останні десятиріччя проблема фрустрації знов зайняла достойне місце серед психологічних доробків. Однак помітним є зміщення ракурсу досліджень з систематичної роботи над створенням цілісної теорії фрустрації на міждисциплінарний та вузькоспеціалізований аналіз зазначеного психологічного явища.

Актуальність проблеми, потреби практики та необхідність поглиблення знань про феномен фрустрації та її чинники зумовили вибір мети та програми нашого емпіричного дослідження. В зв'язку з цим нашою метою стало здійснення порівняльного аналізу впливу вікових особливостей на характер фрустраційних реакцій учнів молодшого шкільного віку методом лонгітюдного дослідження. Обраний нами метод дав можливість виявити приховані тенденції та перевірити припущення про часову динаміку змін психологічних показників фрустрації молодших школярів. Фактор часу при цьому виступає аналогом незалежної змінної, яка на наш погляд є однією з важливих детермінант фрустрації.

Матеріали і методи. Лонгітюдне дослідження було розпочато на базі Криворізького науково-технічного металургійного ліцею № 16 у 2011 навчальному році. Загальну вибірку склали 30 учнів (2003 року народження) Однак в силу об'єктивних і суб'єктивних причин п'ятьох учнів довелося виключити з загального списку респондентів. Тому, кількість учнів, які пройшли три діагностичні зрізи (з 2011 по 2013 рр.) склали 25 чоловік. У рамках зазначеного емпіричного дослідження ми вивчали одну і ту саму вибірку молодших школярів у процесі їх учбової діяльності один раз на рік з відповідною фіксацією (без додаткового втручання) динаміки змін їх реакцій на фрустраційні ситуації. В якості основної методики для вивчення фрустрації ми використали класичний варіант малонкової методики вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга «Rosenzweig Picture – Frustration Study, PF Stydy» (в адаптації Н.В. Тарабриної, 1984).

Стимулюючим матеріалом тесту є 24 схематичні контурні малюнки із зображенням різних за змістовим наповненням фруструючих ситуацій, що відтворюють розповсюджені сценарії повсякденного життя людини. В нашому дослідженні ми використали дитячу форму методики, яка відрізняється одна від дорослої за змістом представлених ситуацій, які є адаптованими для сприймання учнями молодшого шкільного віку. Процес обробки отриманих даних пройшов декілька стадій: підрахунок кількості реакцій (за типами і напрямком); побудова профілів учнів; визначення зразків; аналіз наявних тенденцій; інтерпретація результатів.

Особливу цінність при цьому мало визначення сумарного профілю, який розглядається як основний показник, що відображає характерний для певної особи спосіб реагування на фруструючу ситуацію і в нормі має бути представлений пропорційним співвідношенням всіх типів і напрямків фрустраційних реакцій. Загальна оцінка окремих категорій доповнювалася характеристикою по окремих факторам, що дозволило визначити вклад кожного з них в сумарний показник і описати способи специфічного реагування в ситуаціях перепони або звинувачення. Підвищення або зниження оцінки по одній з категорій може бути пов'язане з завищенням (або відповідно заниженням) одного або декількох складових її факторів [1].

За напрямком фрустраційні реакції поділяються на: а) екстрапунітивні (extrapunitive) – реакції спрямовані на живе або не живе оточення в яких засуджується зовнішня причина фрустрації, або підкреслюється ступінь фруструючої ситуації; в комплексі з самозахисним типом заперечується власна вина особи у виникненні

проблеми; б) інтропунітивні (intropunitive) – реакції спрямовані на самого себе з прийняттям провини або ж відповідальності за виправлення ситуації, яка виникла; у зв'язці з перешкоджаюче-домінантним типом ситуація по суті розглядається як благо. У відповідях може підкреслюватися причетність суб'єкта до фрустрації іншої особи; в) імпунітивні (impunitive) реакції є такими в яких фруструюча ситуація розглядається як щось несуттєве та незначне, тобто те, що може минути з плином часу само собою; звинувачення оточуючих осіб або самого себе – повністю відсутнє [2].

За типом фрустраційного реагування реакції за методикою С. Розенцвейга також поділяються на три групи: перешкоджаюче-домінантні (obstacle dominance) – перешкоди, що викликають фрустрацію, акцентують-

ся незалежно від їх оцінки як сприятливих, несприятливих або малозначущих; б) самозахисні (ego defence) – активність у вигляді засудження кого-небудь, заперечення або визнання власної провини, спрямована на захист свого «Я»; в) потребово-наполегливі (necessary persistent) – постійна потреба знайти конструктивне розв'язання конфліктної ситуації у формі заклику про допомогу від інших осіб або прийняття на себе зобов'язання самостійно розв'язати ситуацію [1].

Результати дослідження. Результати комплексно-лонгітудного дослідження вибірки учнів молодшого шкільного віку (рис. 1.) свідчать про наявність тенденції до змін (в період з 2011 (2 клас) по 2013 (4 клас) рр.) в напрямку збільшення кількості реакцій в імпунітивній манері (за напрямком) і самозахисній (за типом).

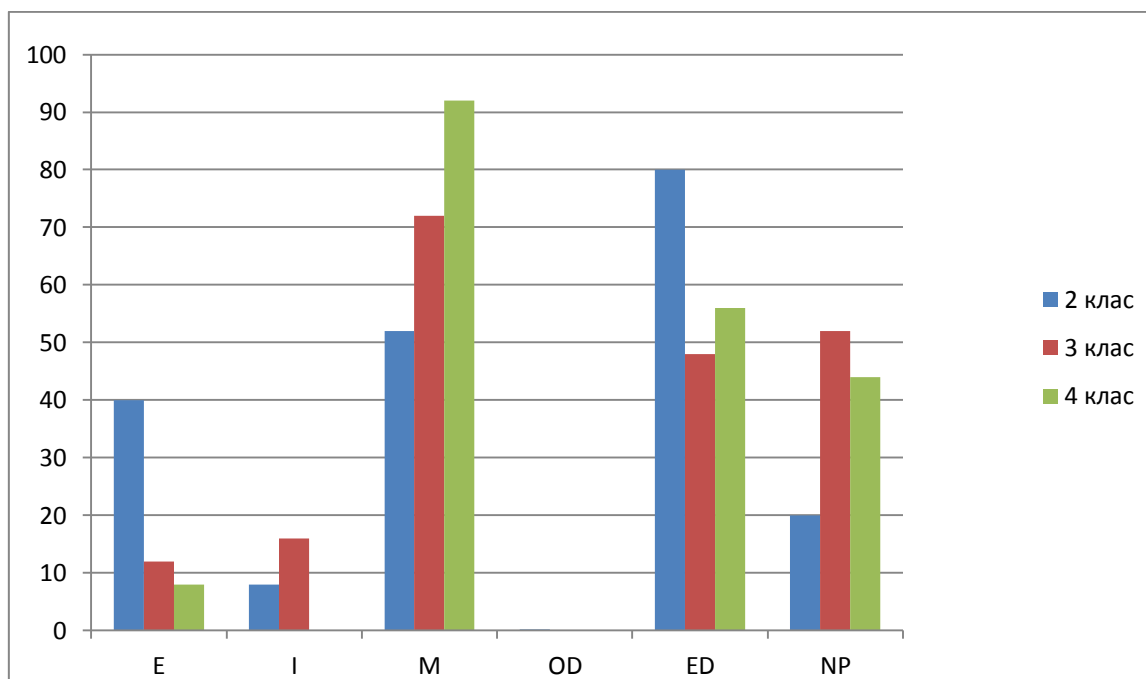

Рис. 1. Порівняльний аналіз типів і напрямків фрустраційних реакцій учнів молодшого шкільного віку протягом трьох років

Отримані цифрові дані за методикою С. Розенцвейга були переведені у відповідний відсотковий еквівалент (окремо по кожному класу) і проаналізовані за типами та напрямками реакцій в цілому. Як видно з представленої діаграми екстрапунітивні реакції протягом років змінювалися в напрямку їх заміщення на імпунітивні (Е-реакції: 2 кл. – 40%, 3 кл. – 12%, 4 кл. – 8%; М-реакції: 2 кл. – 52%, 3 кл. – 72%, 4 кл. – 92%). Такий показник свідчить про те, що для учнів молодшого шкільного віку притаманна тенденція до розгляду фрустраційних ситуацій, як таких, що не мають надто важливого значення і не вимагають звинувачення жодної зі сторін. За типами реакцій наявний курс до попереминого переважання самозахисних і потребово-наполегливих реакцій (ЕD-реакції: 2 кл. – 80%, 3 кл. – 48%, 4 кл. – 56%; NP-реакції: 2 кл. – 20%, 3 кл. – 52%, 4 кл. – 44%). При цьому в 2-му класі абсолютну більшість займають ЕD-реакції, а в 3-му та 4-му класах - ЕD та NP реакції є приблизно однаковими. Такі показники говорять про відносну конструктивність профілю учнів молодшого шкільного віку.

При цьому серед напрямків реакцій в представленій вибірці учнів майже відсутні профілі з переважанням

І-реакції (2 кл. – 8%, 3 кл. – 16%, 4 кл. – 0%), що вказує на те, що молодші школярі тільки в незначній мірі схильні до звинувачення себе в деструктивних наслідках фрустраційної ситуації. Доречним, на наш погляд, бачиться обмовка про зв'язок фрустрації і тривожності. Оскільки в наших попередніх експериментальних дослідженнях було встановлено, що учні які мають високий рівень тривожності схильні відповідати на фрустраційні ситуації саме в імпунітивній манері.

В процесі більш детального аналізу профілів і відповідних паттернів (в залежності від ситуацій обвинувачення і перепони) представленій вибірці молодших школярів ми розділили їх на три групи: 1) учні профіль яких залишався незмінним протягом трьох років за напрямком реакцій; 2) учні профіль яких залишався незмінним за типом реакцій; 2) учні профіль яких коливався за типами і напрямками реакцій.

До першої групи ввійшли 44% учнів, що бачиться нам достатньо показовим в плані валідності і достовірності отриманих даних. При цьому у 40% представників групи переважають М-реакції і тільки 4% складають Е-реакції. Ці дані свідчать про підтвердження

вже зазначеної вищій думки про важливу роль вікової детермінанти у реакціях на фрустраційні ситуації.

Другу групу склали учні, які виявили стабільність у типах фрустраційного реагування (56%). В середині цієї вибірки 16% складають NP-реакції і 40% – ED-реакції. Ці цифри є показовими, оскільки доводять той факт, що для молодшого шкільного віку ED-реакції є такими ж переважаючими, як і M-реакції. Представлені дані мають обов'язково враховуватися при плануванні будь-якої колекційної роботи з молодшими школярами.

Третя ж група учнів (56%) – це ті, які змінювали тип і напрямок відповідей на фрустраційні ситуації протягом всього часу, коли проводилося дослідження. Спільним у їх профілях є загальна тенденція до домінування M-реакцій в 4-му класі, які в середині цієї групи склали аж 52%.

Отже представлені у таблиці 1. цифрові і відсоткові дані є підставою для формулювання умовиводу відносно того, що фрустрація в молодшому шкільному віці значною мірою залежить від вікової детермінанти.

Таблиця 1. Результати дослідження фрустраційних реакцій молодших школярів протягом трьох навчальних років

	2 клас		3 клас		4 клас	
E	10	40 %	3	12 %	2	8 %
I	2	8 %	4	16 %	0	0 %
M	13	52 %	18	72 %	23	92 %
OD	0	0 %	0	0 %	0	0 %
ED	20	80 %	12	48 %	14	56 %
NP	5	20 %	13	52 %	11	44 %

Висновки. Отже, результати нашого лонгitudного дослідження дали можливість побачити динаміку зміни типів і напрямків реакцій молодших школярів на фрустраційні ситуації протягом тривалого проміжку часу (3 роки). В цілому, отримані дані підтвердили висунуту гіпотезу про те, що реакції учнів молодшого шкільного віку на фрустраційні ситуації залишаються відносно стабільними в рамках своєї вікової категорії (що робить отримані результати цінними для подальшого порівняльного аналізу з іншими віковими гру-

пами). Однак, при цьому, ми зафіксували певну зміну в динаміці відповідей учнів ближче до третього року лонгitudу, коли абсолютно переважаючими стали M-реакції (за напрямком) і ED-реакції (за типом). В подальшому ми плануємо опублікувати результати порівняльних лонгitudних досліджень серед учнів різних вікових груп (молодші школярі, підлітки, юнаки), що в результаті дасть можливість для визначення чинників, які є основними при виникненні стану фрустрації.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Данилова Е.Е. Детский тест «рисуночной фрустрации» С. Розенцвейга. Практическое руководство. – М. : Московский городской психолого-медико-санитарный центр, 1997. – 102 с.
- [2] Дерманова И.Б. Диагностика эмоционально-нравственного развития / И.Б. Дерманова. – СПб. : Речь, 2002. – 176 с.
- [3] Корнилов С.А. Лонгitudные исследования: теория и методы // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 4. – С. 101-116.
- [4] Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 118–129.
- [5] Barker, R. Frustration and regression: an experiment with young children / R. Barker, T. Dembo, K. Lewin. – Studies in topological and vector psychology II. University of Iowa Press, 1941. – 314 p.
- [6] Dollard, J. Frustration and Aggression / J. Dollard, N. Miller, L. Doob, O. Mowrer, R. Sears. – New Haven. : Yale University Press, 1939. – 213 p.
- [7] Maier, N. The role of frustration in social movements / N. Maier // Psychological Review, 1942. – Vol. 49. – № 6. – P. 586–599.
- [8] Rosenzweig, S. Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression / S. Rosenzweig // Psychological Review. – 1941. – Vol. 48. – № 4. – P. 347–349.

REFERENCES

- [1] Danilova, E.E. Children test "picturesque frustration" S. Rosenzweig. A Practical Guide. – M. : Moscow State Psychological-Health center, 1997. – 102 p.
- [2] Dermanova, I.B. Diagnosis emotional and moral development / I.B. Dermanova. – SPb. : Rech', 2002. – 176 p.
- [3] Kornilov, S.A. Longitudinal studies: Theory and Methods // Experimental Psychology. – 2011. – Vol. 4. – № 4. – P. 101-116.
- [4] Levitov, N. D. Frustration as a type of mental states / N.D. Levitov // Voprosy psihologii. – 1967. – № 6. – P. 118–129.
- [5] Barker, R. Frustration and regression: an experiment with young children / R. Barker, T. Dembo, K. Lewin. – Studies in topological and vector psychology II. University of Iowa Press, 1941. – 314 p.
- [6] Dollard, J. Frustration and Aggression / J. Dollard, N. Miller, L. Doob, O. Mowrer, R. Sears. – New Haven. : Yale University Press, 1939. – 213 p.
- [7] Maier, N. The role of frustration in social movements / N. Maier // Psychological Review, 1942. – Vol. 49. – № 6. – P. 586–599.
- [8] Rosenzweig, S. Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression / S. Rosenzweig // Psychological Review. – 1941. – Vol. 48. – № 4. – P. 347–349.

The study of frustration of primary school students by the method of longitudinal analysis

S.A. Prahova

Abstract. The article presents the results of longitudinal research of the frustration phenomenon among primary school students. It is showed the dynamic of changes of types and directions of reactions of primary school students in frustration situation for three years. It is confirmed the idea of the relative stability of reactions to frustration within the specified age category. It is reported the change in the dynamics of the responses of students for M-reactions (in direction) and ED-reactions – in the type closer to the third year of longitude.

Keywords: the phenomenon of frustration, frustration theory, determinants, frustration situation, frustration reaction, longitudinal study